

**Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууннун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чери
Мөген-Бүрен ортумак ниити өөредилге школазы**

МК-ның хуралына

«Көрген» удуртукчузу

Ч.К.Т.З. /Куулар Н.Х./

«30» август 2023 ч.

«Хынаан»

Директорнун өөредилге талазы-

биле оралакчызы

Ч.М.Б. /Балды Ч М-Б/

«1» сентябрь 2023 ч.

«БАДЫЛААН»

Мөген-Бүрен ортумак

школазы

Директор К.О. /Комбу О.С./

«01» сентябрь 2023 ч

Улусчу ужурлар

(«Народоведение»), 5-ки класстарга

класстан дашкаар чорудар ажылга

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

(2022 – 2023 өөредилге чыды)

Улусчу ужурлар-амыдыралдын дөзү

Тайылбыр бижик

- 1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредир.
 - 2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарыңа керек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.
 - 3) Өзүп олурар салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузазы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарыңа, ниитилел мурнунга ёзулуг кижиге болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.
 - 4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарыңа, ужурларыңа, чаңчылдарыңа дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.
 - 5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.
 - 6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлгө-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуггалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.
- Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улузунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарыңа болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнгө, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралыңа эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижиге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарынын кол даяныр угланышкыны болур.
- Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланышкынның болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур.

Хар-назын аайы-биле шактарның үлелгези:

5 класс – «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» - 35 шак

Өөреникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, ангы-ангы хар-назынның бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейге экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанактап ойнаары;
- кичээл-викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредир, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредир, көргүзүп тургаш өөредир.

Кижизидеринин аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээрэжи-деткири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

5 класска улустуң ужурулар деп эртемниң уткаы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустуң оран дугайында билишкени. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билишкени. Ыдыктыг тос танды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрээл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

5-ки классы доозуп тургаш, өөреникчилерниң шингээди алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустуң оран дугайында билишкенин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунуң календарын, чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долузу-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустуң ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шингээди алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билишкенин, ыдыктыг тос тандыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайларын тода билип алыр;
- Отка чалбарырын, отка йөрээл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

«Бойдус болгаш улусчу ужулар» 5 класс.

№ п/ п	Темалары	Шагы	Кичээлдин хевири	Өөреникчилернин билип алыр ужурулуг чүүлү	Ай, хүнү
1.	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билиишкиннер.	
2.	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштуң кадарчы киж-биле бир-мөзүлежи.	
3.	С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр киж-ёзулуг националист киж-и.	
4.	Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижиниң иштики сагыш-сеткили.	
5.	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.	
6.	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр, дээрлер – делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижиниң дээрге чалбарары. Дээрниң омур-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.	
7.	Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.	

8.	Чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүң херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.	
9.	С. Пюрбю «Белек».	1	Чаа тема тайылбыры	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.	
10.	С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзер назылыг болур, а мөңгеназын турбас. Мөңгө ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...	
11.	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктөрни, чүвөлөрнүн аразында хемчээлин, агаар-бойдустун өскердишкенин кижилер сылдыстар дузазы-биле билип ап чораан.	
12.	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыры	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижиге бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.	
13.	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганыптурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеванын адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижиге.	
14.	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Кижиге хуу сылдызын билир, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.	
15.	Черниң бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустун байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.	
16.	Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам».	1	Чаа тема тайылбыры	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжтүң ээзи.	
17.	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш – кайгамчык өзүм. Оон дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузугтуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс	

				будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиде-даа, күрүне-даа ындыг тургузулгуг. Ыяш – делегейиниң, чуртталганың, бөлүк улустуң овор-хевири.	
18.	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. <u>Хадың</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиде төүрүттүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, оон иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүң, узун назынның овор-хевири. <u>Артыш</u> – ёзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.	
19.	Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш чүүлге бойдустан байлаа эвес, кижиге хей-аытты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөнөп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустуң аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чаңгыс черге кожалоштыр шиви, дыт, теректин үнери. Каң-кадык, арыг ханныг салгалдың овор-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чаңгыс дөстөн муң ажыг будуктарның чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.	
20.	Чадаң үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Ёшкү артыш, хой артыш, аыт артыш деп аңгылаар. <u>Шаанак</u> – мөңгө ногаан чадаң үнүш. Чөдүлге, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шеңне</u> , шеңнелиг шай – эм шынары күштүүндөн аза безин дынымас джир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиде дүрзүлүг: дүрт-сынның, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оыт.	
21	К. Бегзи «Шеңне чечээ».	1	Чаа тема тайылбыры	Шеңне – өңгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.	
22.	Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран-таңдызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.	
23.	Төрөөн черим даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Даштар тускай төөгүлүг, ужур-уткалыг, чажыттыг. Төрөөн чурттуң (черлерниң), өг-бүлениң кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны ужурлуг даштар дээр. Оларны бөлүктээр: эдилел, төрөл бөлүк улустуң, төөү-тураскаалдыг, чурт-девискээр,	

				ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.	
24.	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижикөжээлер, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш овур-хевирлер хамааржыр.	
25.	Чурт-девискээр даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самылыгының чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижикөжээ даш салыр, кадаан баглаар, чеминин үстүн чажар.	
26.	Ойнаар даштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзана даштары, кижикөжээ даштар, көдүрер даш.	
27.	Суг даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тожунун Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Ооң даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Туң – терең хемнер, далай дүвүнүн дажы. Ону үрерге, күштүгүн үнүр.	
28.	Каасталга даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Каасталга даштары ужуз-уткалыг. Оларга кыс кижинин чинчи-шурулары, сыргалары, билектээштери, билектеринин карактары, а эр кижинин бижээниң сывы, чинзелиг бөргүнүн одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.	
29.	Чонар даш.	1	Чаа тема тайылбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР-нын байлаа, улусчу культураның бир нептереңгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертек Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ...	
30.	Төлгө даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улустун төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарның саны – 41, өңү кандыг-даа болур. 41 хемден чангыстап чыгган болгаш кара-куштун боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.	
31.	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиштинер.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниң бедии, шыпшыы, улуг оруктун ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергежи-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүндөн дүжөр, ооң ээзинге чеминин дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяп-ла даш салыр.	
32.	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезинин иштинге тывылган урут тос	

			тайылбыры	айболгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.	
33.	Суг дугайында тоолчургу чугаалар.	1	Чаа тема тайылбыры	Суг – черни тывылдыраырга киришкен кол элементилерниң бирээзи. Делегей эң баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр.	
34.	С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик».	1	Чаа тема тайылбыры	Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар, кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чуртталганы, ажил-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим.	
35.	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрөөл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тываулустуң ужурунда кижии аржаанга чүгле кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар.Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижии агын-көгүн баглап, ажы-чеминиң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, ооң девискээрин аштап-арыгышлар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижии кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмейлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эриин – бокталдырбас.	

